

archaické, stále se užívají – zřejmě pro svůj výrazný ozvláštňující potenciál.

Cílem tohoto krátkého pojednání bylo objasnit původ číslovek jako *dvoje*, *čtery*, *čtyvero*, které jsou z hlediska současné češtiny zvláštní, a stručně popsat, co tyto tvary nejčastěji znamenají a jak s nimi v textech nakládat. Starobylost tvarů číslovek jako *čtery*, *dvoje* a *čtyvero* způsobuje mnoho komplikací – pro některé pády mají tyto číslovky tvary společné s číslovkami druhovými, mnoho z těchto tvarů je již v současné češtině neobvyklých a některá užití v psané i mluvené češtině ukazují na ztrátu jistoty v jejich používání. V mluvnících je těmto tvarům věnována většinou pouze krátká zmínka, proto jsme se jim věnovali na tomto místě poněkud podrobněji.

Pavlina Synková

O tom, jak se v češtině s číslovkou spojují jména jako *dveře*, *ponožky*, *víno* nebo *cinkání*

Každý rodilý uživatel češtiny bez váhání ví, jak vyjadřovat počet u takových jmen jako *strom*, *písmeno* nebo *mýšlenka*. Existují ale také jména, u nichž se při počítání můžeme setkat s různými zvláštnostmi. Cítíte např. významový rozdíl mezi počítáním *dvoje brýle* a *dvoji brýle*? Pokud máte čtyřdveřové auto, říkáte, že má čtyři dveře, nebo čtery dveře? Když jdete nakoupit, kupujete občas dvě másla, nebo spíš dvoje másla? Atd. Takovéto zvláštnosti se vyskytují především při počítání jmen, u nichž se jedno z gramatických čísel (jednotné nebo množné) užívá výrazně více nebo u nichž existuje v češtině gramatické číslo pouze jedno. Mezi jména, která užívají jednotné i množné číslo, ale číslo množné převažuje, patří například jména různých sad a souborů jako *ponožky*, *sardinky*, *vlasy* nebo *branolky*. Mezi jmény, která naopak více využívají čísla jednotného, můžeme nalézt např. taková jména jako *naděje*, *voda*, *plavání* nebo *dřevo*. Pouze jednotné číslo existuje u takových jmen jako *listí*, *mládež*, *lidstvo* nebo *kvítí* a pouze množné číslo mají jména jako *dveře*, *vnátka*, *prázdniny* nebo *brýle*. Poslední skupině jmen se říká jména pomnožná, což dobře odráží fakt, že mají pouze tvar množného čísla.

Na tomto místě se zaměříme na charakteristiky spojení číslovek s těmito jmény, v předchozí kapitole byla hlavní pozornost věnována číslovkám samým.

Pokud se o počítání zmíněných jmen budete chtít něco dozvědět v mluvnících, zjistíte, že nejvíce se upozorňuje na spojování číslovek se jmény pomnožnými (*dveře*, *brýle*, *kleště*, *vnátka*) – tvrdí se tam, že když jsou tato jména spojována s tvary číslovek jako *dvoje*, *čtery* atd. (někdy se jim říká souborové), vyjadřuje se prostý počet kusů (*dveři*, *brýlí*, *kleští*, *vnátek*), při spojení s tvary jako *dvoji*, *čtveré* atd. (označují se jako druhové) se vyjadřuje počet druhů skutečností, které jména označují. Zároveň se dodává, že toto rozlišení není nijak silné ani bezvýjimečné. Zkoumáme-li tvrzení o rozdílu významu spojení jako *dvoje dveře* proti významu spoje-

ní jako *dvoji dveře* v rozsáhlém souboru psaných textů, které jsou shromážděny v Českém národním korpusu (v současné době se jedná o čtyři miliardy slov), dojdeme ke zjištění, že význam počtu druhů je spíše než s tvarem číslovky (*dvoje* × *dvoji*) svázán s významem jména počítaného předmětu. U jmen, která pojmenovávají konkrétní skutečnosti, jako *dveře*, *bryle*, *kleště* atd., se ani v tak rozsáhlém souboru textů, jaký představuje Český národní korpus, téměř neobjevují kontexty, ve kterých by se počítal druh těchto konkrétních skutečností. Oba druhy číslovek (souborové i druhové) mohou sloužit k vyjadřování stejného významu, jak ukazují následující příklady. V příkladech (1) a (2) je to význam počtu kusů, v příkladech (3) a (4) se navíc upozorňuje na to, že se kusy něčím liší (za každým dokladem je v závorce uvedeno jméno korpusu, ve kterém se doklad vyskytuje).

- (1) *Fotobuňka rozevře před návštěvníkem dvoji dveře z neprůhledného skla.* (SYN2009pub)
- (2) *Ordinaci oddělují od chodby dvoje dveře a ty jsou ještě navíc po obvodu utěsněny silnou látkou.* (SYN2010)
- (3) *ve výklenku byly dvoje dveře – jedny vedly do Šikiny vyhledávací kanceláře a za druhými byl stranický výbor* (SYN2005)
- (4) [...] *v Olomouci dosud návštěvníka policie vítají jako na typické fízilárně. Dvoji dveře – jedny malé, pro peši, a velké vrata.* (SYN2006pub)

Rozlišení mezi významem počtu kusů a počtu druhů u číslovky typu *dvoje* a *dvoji*, které uvádějí mluvnické, se tedy na základě korpusu u pomnožných jmen s konkrétním významem ověřit nedá. Jedná se ale jistě o možnost, kterou současná čeština mluvčím poskytuje. Podobná je situace u jmen označujících soubory nějakých skutečností (*boty*, *vlasy*, *klíče*, *špagety*), o kterých ale české mluvnické v souvislosti s rozlišováním druhového významu (*dvoji boty*) od významu počtu sad/párů/balení (*dvoje boty*) nemluví.

U jmen, která pojmenovávají abstraktnější skutečnosti, je situace poněkud jiná – u jmen jako *volby*, *peníze*, *zprávy*, *poplatky*, *ceny* se druh vyjadřuje častěji. Jak je ale vidět na příkladech (5) a (6), neslouží ani zde tvar číslovky (*dvoje* × *dvoji*) vždy k rozlišení významu – význam obou příkladů je podobný: jedná se o dva druhy peněz (v příkladu (6) může jít i o dva různé soubory peněz).

- (5) *Až do konce února se budou ve 12 zemích eurozóny používat dvoji peníze – současně národní měny a euro.* (SYN2006pub)
- (6) *Z letiště si navíc každý cizinec odváží dvoje peníze – kromě běžné místní měny ještě štos speciálních poukázek v hodnotě dvě stě dolarů, které zde musí jako minimum utratit za turistické služby.* (SYN2005)

Kromě číslovek souborových (*dvoje*, *čtery*) a druhových (*dvoji*, *čtvery*) se jména pomnožná (*dveře*, *bryle*, *kleště*) počítají někdy také pomocí číslovky typu *čtvero* (někdy se jim říká úhrnné). Takové počítání ukazují příklady (7) a (8).

- (7) *Čekala je ještě tři poschodí a čtvero dveří.* (SYN2010)
- (8) *Podle služebné bylo na krbové římse úhledně seřazeno sedmero bodin; ty poslední, osmé, byly nalezeny dole na trávníku [...]* (SYN2005)

Užití číslovky úhrnných k počítání jmen souborů vede k nejasnostem (*čtvero bot* znamená spíše *čtyři boty* než *čtyři páry bot*), je tedy lepší se mu vyhnout.

Kromě toho, že číslovky typu *dvoje* a *dvoji* slouží k počítání pomnožných jmen a souborů, vykazují ještě jednu zvláštnost: číslovky jako *dvoje*, *čtery* mají kromě prvního, čtvrtého a pátého pádu všechny tvary společné s číslovkami druhovými (*dvoji*, *čtvery*). Ve všech současných mluvnicích se ve spojení se jmény pomnožnými za spisovně považuje pouze skloňování jako *dvoje dveře* – *bez dvojič dveří*, *čtvery bryle* – *bez čtverych brylí* atd. Zároveň se však již od 80. let upozorňuje na to, že do těchto pádů pronikají tvary číslovek základních. Zkoumáme-li tuto otázku s pomocí textů Českého národního korpusu, dojdeme k závěru, že skloňování jako *dvoje dveře* – *bez dvou dveří* v psaných textech výrazně převažuje nad skloňováním typu *dvoje dveře* – *bez dvojič dveří*. V mluveném jazyce je tato tendence ještě zřetelnější. Tvary jako *paterými* nebo *čtverych* patří ke zřetelnějším. Tvary jako *paterými* nebo *čtverych* schválně – spojují se s tvary jako *paterými* nebo *čtverych* už asi opravdu vycházejí z užívání. Přispívá k tomu jistě i to, že význam je stále týž – pomocí číslovky jako *dvoje*, *čtvery* se u jmen pomnožných počítají převážně kusy a číslovky základní

slouží v češtině také k počítání jednotlivých kusů. Způsob skloňování *dvoje dveře* – bez *dvou dveří* je tedy z hlediska současného jazyka pochopitelný a vzhledem k významu také nepůsobí potíže. Je běžný v psaném i mluveném jazyce, ale zatím není uznán za spisovný. V praxi je s touto situací třeba počítat.

U jmen souborů je však situace jiná. Číslovka zde odlišuje význam – *dvoje boty* je něco jiného než *dvě boty*, *čtery cigarety* je něco jiného než *čtyři cigarety* a stejná je situace ve všech pádech (bez *dvojích bot* je něco jiného než *bez dvou bot* atd.). Na rozdíl od spojení se jmény pomnožnými se tedy u spojení se jmény souborů na významový rozdíl dbá a tvary číslovek jako *dvoje*, *čtery* se s tvary číslovek základních navzájem nezměňují. Jistá neobvyklost/zastaralost tvarů jako *čtverých*, *paterými* apod. se u těchto jmen v praxi běžně obchází tím, že se počítají páry bot, krabičky cigaret, svazky klíčů apod.

Stejně jako u jmen souborů se ani u jmen, která užívají spíše nebo výhradně jednotné číslo, mluvnické nezmiňují o užívání různých typů číslovek ani o jejich významech. Všechna jména, která užívají spíše nebo výhradně jednotné číslo, lze v češtině počítat pomocí číslovek druhových (*dvoji, čtery*). Platí přitom, že číslovka druhová nevyjadřuje vždy druhový význam. Zvláště pro podstatná jména tvořená od sloves jako *placení, cinknutí, zaparkování, střídání* apod. je typické, že číslovka druhová vyjadřuje význam počtu uskutečnění děje. Stejněho významu u těchto jmen nabývají i číslovky souborové (*dvoje, čtvero*) a u některých těchto jmen také číslovky základní (*dvě, čtyři*). Stejný význam číslovky druhové, souborové i základní v podobném kontextu ilustrují příklady (9)–(11).

(9) přišlo **dvoje střídání** najednou (SYN2009pub)

(10) Olomoučany už nespasilo ani **dvoji střídání** půl hodiny před koncem. (SYN2006pub)

(11) Neprospěla jim ani **dvě střídání** v poločase [...]. (SYN2006pub)

Kromě číslovek druhových se všechna jména užívající převážně nebo výhradně jednotné číslo, která jsou zároveň středního rodu (a těch je většina), dají spojit s číslovkami souborovými. V současné češtině totiž zůstal jmenný tvar (*dvoje, čtvero*) v jednotném čísle zachován pouze pro střední rod. Pro mužský rod tento tvar zanikl

již dávno, pro ženský se zřejmě přestal později používat. Počítání pomocí číslovky souborové ukazuje příklad (9) výše a také příklady (12) a (13).

(12) Ukradl **patnáctery paroby, dvoje povlečení** a **molitanovou matraci**. (SYN2009pub)

(13) **Labutí porodnice** v Zábřehu vydala už **čtvero potomstvo**, loni se vybláhlo **sedm mláďát**. (SYN2009pub)

Číslovka souborová vyjadřuje v těchto kontextech nejčastěji význam počtu kusů, skupin, sad či uskutečnění děje, v závislosti na významu jména však může označovat i počet druhů (např. *dvoje cukroví, dvoje pojety*).

Zajímavá situace nastává také u některých jmen pojmenovávaných kapalinou nebo jiné látky (např. *voda, víno, máslo*), která lze v současně češtině spojovat s číslovkami druhovými, souborovými, úhrnnými i základními. Vznikají tak taková spojení jako *dvoji víno* – *dvoje víno* – *čtvero vín* – *dvě vína*. Lze tvořit i taková spojení jako *dvoji vína* – *dvoje vína*, ale v psaných textech není pro tento typ spojení dostatek dokladů, proto je uvádíme jen na okraj. Význam těchto spojení je závislý na kontextu i užitím jména a obecně platí, že psané texty neposkytují dostatečný počet dokladů na to, aby bylo možno situaci v současné češtině popsat. Můžeme jen usuzovat na to, že ve spojeních jako *dvoji víno, dvoje víno* a *čtvero vín* může jít spíše o počet druhů než o počet lahví a u spojení *dvě vína* spíš o počet lahví než druhů. Žádný z významů však není u žádného spojení vyloučen.

Závěrem tohoto stručného zamyšlení nad počítáním jmen s nerovnoměrným užíváním gramatického čísla můžeme konstatovat, že čeština disponuje širokou škálou různých tvarů číslovek pro jejich počítání. Číslovky souborové (*dvoje, čtery*) se užívají převážně se jmény v množném čísle (*dvoje dveře, čtery ponožky*) a vyjadřují počet skutečnosti označených jménem (*dvoje dveře*) nebo počet souborů (*čtery ponožky*), ve spojení se jmény v jednotném čísle označují často také počet opakování nějakého děje (*dvoje zaklepání na dveře*). Kromě toho jich lze užít i k vyjádření počtu druhů (*dvoje maso, dvoje ceny*). Číslovky druhové (*dvoji, čtery*) se nejčastěji pojí se jmény v jednotném čísle a druhové se nazývají proto, že mají potenciál vyjadřovat počet druhů daného jevu. Velmi často

však vyjadřují i významy jiné (např. počet opakování děje: *duoři cvaknutí*). Poněkud méně používaným typem číslovek jsou číslovky úhrnné (*dvé, čtvero*), které vyjadřují počet pojatý jako celek, ale opět tomu tak nemusí být vždy. Užívají se se jmény pomnožnými (*čtvero dveří*) nebo se jmény, která preferují jednotné číslo, ale dají se užít i v čísle množném (*čtvero vín*). Nejběžnější druh českých číslovek – číslovky základní – se ve spojení se jmény, která převážně nebo výhradně užívají pouze jednoho gramatického čísla, užívá jen omezeně. Zvláště při skloňování spojení číslovky se jménem pomnožným (*duoje dveře – bez dvou dveří*) však frekvence jejich užívání v současné češtině narůstá.

Pavlaína Synková

Rozvrstvení češtiny

Popis rozvrstvení češtiny se tradičně prováděl prizmatem jazykových útvarů a poloutvarů (spisovný jazyk, nářečí, nadnářeční útvary, slangy, argot...).

V současné jazykovědě se však prosazuje komunikační pohled na tuto otázku: a) zobecňují se typy situací, ve kterých se komunikuje v češtině, a celé komunikační sféry/domény; a b) sledují se faktory, které rozhodují o konkrétní podobě jazyka užívaného v těchto situacích a sférách. Komunikační přístup k rozvrstvení češtiny si tu představíme i my, úvarovou terminologii ovšem neopustíme úplně.

Komunikace v češtině se v zásadě odehrává ve dvou makrosférách – ve sféře běžné, každodenní, neformální, nepodléhající regulaci, a ve sféře formální, s vyššími nároky na mluvíčího/pisatele a se společensky závaznějšími cíli, ve které je výběr jazykových prostředků regulován normami.

Formální komunikace probíhá ve vědě, politice a administrativě, v oblasti práva, vzdělávání, náboženství aj.; účastníci (alespoň jeden z nich) v ní vystupují jako zástupci nějaké společenské instituce; komunikace bývá písemná i zvuková (formální projevy mluvené však bývají často předem koncipovány písemně), většinou připravená, zpravidla veřejná (tj. adresátů je větší množství a mluvíčí/pisatel k nim nemá bezprostřední vztah). Užívání jazyka je tu různými způsoby regulováno (zákony, vyhláškami, kodifikačními příručkami, firemními jazykovými směrnici a kodexy), účastníkům záleží na dodržování jazykové správnosti, výběru prostředků se věnuje pozornost, mnohdy dochází ke kontrolám a korekturám, často se počítá s uchováním nebo reprodukováním textu.

Jsme-li v nějaké situaci poprvé a nevíme, jaký typ komunikace je očekáván, je vhodné předpokládat, že by mohlo jít o formální komunikaci, a tomu přizpůsobit výběr jazykových prostředků.

Funkčně a slohově rozrůzněná, avšak v zásadě jednotná soustava jazykových prostředků očekávaných při formální komunikaci se tradičně nazývá **spisovný jazyk** a podléhá kodifikaci (zachycení v příručkách).

Neformální komunikace probíhá hlavně v rodině, s přáteli, s kolegy na pracovišti/se spolužáky, při volnočasových aktivitách a při obstarávání běžných potřeb, ale také v oblasti masové zábavy; účastníci při ní vystupují

Kachní játra den: Soumrak skloňování?

...v skladbě nejvýrazněji jeví se zvláštnosti jazykové a při srovnání nejpatrnější jsou rozdíly od jazyků jiných. Těch zvláštností skladebních jazyk pozbývá, zároveň se též odnárodňuje a zaniká v cizotě, byť i zachovával ještě zvuky vlastní, a národ, mluvící jazykem takovým, byne.

(Fr. Bačkovský: Mluvnické rozpravy. Královské Vinohrady: vlastním nákladem, 1889.)

Čeština patří k jazykům flektivního typu; je dokonce jeho ukázkovým příkladem. Ve flektivním jazyce se vztahy mezi slovy ve větě vyjadřují ohýbáním. Většina slov, kterými něco pojmenováváme, vyjadřuje nějaké morfologické kategorie (pád, osobu, číslo, ...) – a zpravidla je vyjadřuje pohromadě v koncovce. Jeden a tentýž jev můžeme jazykem uchopit např. jako podstatné jméno a zároveň jako sloveso; první výraz se bude skloňovat, tj. bude každou svou koncovkou vyjadřovat jmenný rod, číslo a pád, kdežto druhý se bude časovat: bude mít jiný počet tvarů a ty tvary budou vyjadřovat jiné mluvnické kategorie. Proto také budou ve flektivním jazyce ty dva výrazy vypadat jinak; protože však jejich význam bude blízký, je velmi pravděpodobné, že jeden bude od druhého utvořen, odvozen – nejspíš příponou (např. *konec* – *končit/skončit*; *lyže* – *lyžovat*).

Angličtina je reprezentantem jiného jazykového typu. Vztahy mezi slovy ve větě se vyjadřují ohýbáním jen ve velmi malém měřítku, většina pojmenování se neohýbá vůbec, zato se hojněji užívá pomocných gramatických slov a pevnější je slovosled. Podstatné jméno a sloveso mohou vypadat stejně (*finish*; *ski*).

V současném světě, vyznačujícím se hospodářskou, informační a kulturní globalizací, plní angličtina funkci mezinárodního dorozumívacího jazyka. Na postupu je však rovněž anglicizace jiných jazyků – včleňování anglických nebo prostřednictvím angličtiny přejímaných prvků do jejich systémů. Nejvýrazněji se to projevuje

je v oblasti slovní zásoby: masivním přejímáním slov z angličtiny. Takové přejímání je dnes charakteristické prakticky pro všechny evropské národní jazyky. Vedle slovní zásoby – a v těsné souvislosti se změnami, které v ní probíhají – se však mění i mluvnická stavba těchto jazyků, češtinu nevyjímaje.

Základním rysem této mluvnické proměny je nárůst nesklonování.

Tradičně zůstávají nesklonná přejatá přídavná jména (*fair/fér; fit*), pokud nejsou adaptována slovotvorně, tzn. pokud nepřibírají příponu, která jim umožní skloňování pro česká přídavná jména typické (*férový*). Obvyklá je nesklonnost i u přejatých podstatných jmen, která jsou zakončena na takovou hlásku, která zahrnutí k domácím skloňovacím typům neumožňuje (např. na /úl/: *interview*). Slova přejatých z angličtiny včetně slov patřících k těmto dvěma typům v češtině neustále přibývá, a tak stoupá i podíl nesklonovaných jmen v českých jazykových projevech. Dnes jsme však nezdílkou svědky toho, že se ve veřejných jazykových projevech nesklonují ani výrazy, jejichž zakončení by to bez potíží umožňovalo. Tak se v tisku píše (často zároveň i neadaptovaným pravopisem) třeba o *vyznavačích in-line* nebo o *lekcích Nordic walking*. Jak ukazuje poslední uvedený příklad, vedle jednotlivých výrazů se dnes běžně z angličtiny do češtiny přejímají celá slovní spojení. Některá zůstávají zcela nesklonná (*public relations*), v jiných se skloňuje jen poslední složka (*set top box*).

Jiným typem jsou polokalky jako *call centrum*. Skutečnost označovaná tímto slovním spojením se k nám rozšířila v rámci globalizace, není tedy divu, že ji pojmenováváme anglicismem. Anglický název *call centre/call center* (první varianta je britská, druhá americká) obsahuje tradiční internacionalismus, který má v češtině podobu *centrum*. Přejaté slovo prošlo v češtině adaptací, cizí *centre/center* bylo nahrazeno zdomácnělou formou *centrum*, avšak složka *call*, samostatně v češtině neexistující, zůstala zachována.

Nesklonování skloňovatelných výrazů se šíří v oblasti vlastních jmen osob. Už před více než deseti lety si jazykovědci všimli rozmáhajícího se nesklonování mužského křestního jména před přijmením (*Harry Pottera; Freddie Mercuryho; Pete Samprase*). Nesklonné zůstane ženské přijmení, pokud ho nepřechýlíme, tzn. nedáme mu v češtině náležitou ženskou podobu (*Winony Ryder*); zakončení křestního jména pak může vést k tomu, že se nesklon-